

Katarzyna Kłosińska
Uniwersytet Warszawski
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4171-3408>
e-mail: katarzyna.klosinska@uw.edu.pl

Kim był patriota w języku propagandy PRL? Analiza użyc leksemu *patriota* i jego derywatów w tekstach „Trybuny Ludu” z 1985 r.*

Who was *patriota* in the propaganda language
of the Polish People’s Republic?
Analysis of usage of the lexeme *patriota* and its derivatives
in “Trybuna Ludu” in 1985

Abstrakt

Pierwsza część tekstu stanowi krótkie omówienie pojęcia patriotyzmu – ukazuje je z różnych perspektyw poznawczych. W zasadniczej części zaprezentowana jest semantyczno-pragmatyczna analiza użyc leksemów *patriota*, *patriotyzm*, *patriotyczny*, *patriotycznie* w tekstach „Trybuny Ludu” z 1985 r. Jako metodę badawczą przyjęto analizę fasetową (aspektową), polegającą na wyodrębnieniu kategorii cech przypisywanych desygnatowi i ukazaniu ich charakterystyki w obrębie każdej kategorii. Celem analizy było wydobycie konceptualnego wariantu znaczenia leksemu *patriota*. Starano się przy tym wskazać na jego uwarunkowania wynikające z wymogów propagandy PRL (konieczność wypełnienia rytuału oraz perswazja przy nikłej wartości informacyjnej).

Słowa kluczowe: patriotyzm, analiza fasetowa, propaganda

Abstract

The first part of the paper is a short discussion on the concept of patriotism – it The first part of the article is a short discussion on the concept of patriotism, presenting it from various cognitive perspectives. The main part of the text focuses on a semantic-pragmatic analysis of the Polish lexemes *patriota*, *patriotyzm*, *patriotyczny*, *patriotycznie* (a patriot, patriotism, patriotic, patriotically), which occurred in “Trybuna Ludu” in 1985. Facet (aspect) analysis, which was embraced as a methodological tool of the research, allows one to distinguish categories of features assigned to the designatum (referent) and characterize them within each category. The analysis aims to extract a conceptual variant

* Pierwowzorem niniejszego tekstu był referat wygłoszony na konferencji *Oblicza polskiego patriotyzmu. Literatura – kultura – język (od czasów najdawniejszych do współczesności)* zorganizowanej przez Uniwersytet Warmińsko-Mazurski (Olsztyn, 29–30 XI 2018 r.).

of the meaning of the Polish lexeme *patriota* in the depicted context of requirements that the propaganda of the Polish People's Republic had to meet (namely, the need to perform a ritual and persuade, while its informative value was low).

Key words: patriotism, facet analysis, propaganda

Patriotyzm jest postawą jednostki wobec własnego państwa lub narodu – składają się na nią pozytywne uczucia wobec własnej ojczyzny, przywiązanie do niej, działanie dla jej dobra, gotowość do poświęceń dla niej¹. Został on ukształtowany w odniesieniu do pojęcia narodu (konceptualizacja ta dokonała się m.in. w związku z etymologicznym znaczeniem leksemów tworzących pole semantyczne patriotyzmu – grecki *patriōtēs* ‘ziomek, rodak’²), a między pojęciami narodu i patriotyzmu zachodzi swego rodzaju sprzężenie zwrotne – z jednej strony naród jest traktowany jako punkt odniesienia patriotyzmu (z czego zdaje sprawę choćby definicja leksemu *patriotyzm* w SJPD wskazująca komponent ‘przywiązanie do własnego narodu’ jako cechę definicyjną³), z drugiej strony, jak przekonują politologowie, „bez uwzględnienia pojęcia patriotyzmu trudno opisać historię kształtowania się państw narodowych” (Marzęcki, Stach 2014: 251). Wskazane tu cechy definicyjne pojęcia ‘patriotyzm’ i odpowiadającego mu leksemu należą do dwóch kategorii – odnoszą się do uczuć (‘miłość lub przywiązanie do ojczyzny i / lub narodu’) i działań (‘działanie dla dobra ojczyzny i / lub narodu, gotowość poświęceń dla nich / gotowość ponoszenia dla nich ofiar’). Te ogólne pojęcia (‘miłość’, ‘przywiązanie’, ‘działanie dla dobra’, ‘ponoszenie ofiar’) składające się na rozumienie patriotyzmu mają różne odniesienia w konkretnych realizacjach tekstowych leksemu *patriotyzm* oraz słów powiązanych z nim semantycznie i formalnie: *patriota*, *patriotyczny*, *patriotycznie*. Miłość do ojczyzny czy przywiązanie do własnego narodu są rozumiane na wiele różnych sposobów, co znajduje odzwierciedlenie w wielości teorii politologicznych dotyczących patriotyzmu⁴: „jednowymiarowe zdefiniowanie patriotyzmu jest trudne, a debata na temat istoty patriotyzmu, zwłaszcza w czasach globalizacji, toczy się nie tylko w Polsce” (Marzęcki, Stach 2014: 247). Na polskie rozumienie patriotyzmu w ogromnej mierze wpływała sytuacja polityczna kraju – utrata niepodległości

¹ WSJP PAN, h. *patriotyzm* – ‘postawa osoby, która kocha swoją ojczyznę, czuje się jej częścią, działa dla jej dobra i gotowa jest wiele dla niej poświęcić’, WSJP PWN, h. *patriotyzm* ‘miłość do ojczyzny, własnego narodu połączona z gotowością ponoszenia dla nich ofiar’. Zob. też: SL, t. 2, s. 64 (*patryota* – ‘gorliwy o dobro swojej ojczyzny obywatel, przy ojczyźnie, jakoby przy swojej własności obstawający’), SW, t. 4, s. 89 (*patryjotyzm* – ‘miłość ojczyzny, gorące przywiązanie do kraju rodzinnego, patryjotyckość’).

² SJPD, h. *patriotyzm*.

³ Tamże.

⁴ Zob. Marzęcki, Stach 2014.

i związana z tym konieczność ponoszenia ofiar (różnie rozumianych, włącznie z ofiarą życia). Ukonkretnieniem pojęcia ‘miłość do ojczyzny’ stała się zatem postawa ofiarności, co wzmocniło obecne w znaczeniu leksemu *patriotyzm* elementy aksjologiczne i ekspresywne.

Patriotyzm jest postawą ważną ze względu na istnienie wspólnoty narodowej, a także ze względu na komfort psychiczny jej nosiciela (podmiotu). Z jednej strony bowiem skupia w sobie pewne przekonania wspólnotowe, „kolektywny system znaczeń, określane przez społecznie cenione wartości i identyfikacje” (Skarżyńska 1998: 36), z drugiej zaś strony – pozwala ująć jednostkę jako element „wspólnoty, która przetrwa dłużej, niż trwa życie człowieka” (tamże), dzięki czemu jest środkiem obrony „przed obezwładniającym uczuciem trwogi” (tamże). Jako taki stanowi oś konstrukcyjną niektórych dyskursów politycznych⁵ – odwołują się one bowiem do poczucia wspólnoty i odpowiedzialności za państwo, a także kreślą pożądaną przez ich nadawców wizję wspólnoty i państwa. Wszystko to sprawia, że bywa on (a w pewnych typach dyskursu – jest regularnie) wykorzystywany do osiągnięcia celów politycznych nadawcy (rozumianego jako zbiorowość), który, poddając semantykę odnoszących się do niego leksemów różnym operacjom (przede wszystkim zawężaniu znaczenia i rozmywaniu znaczenia), kształtuje jego obraz zgodnie z własnymi potrzebami, a w ten sposób także modeluje pojęcie dobra ojczyzny. Działo się tak m.in. w języku propagandy polskiego państwa pozostającego pod wpływem ZSRR (państwo to potocznie nazywane jest PRL-em, choć nazwa *Polska Rzeczpospolita Ludowa* zaczęła obowiązywać dopiero na mocy konstytucji z 1952 r.; w dalszej części tekstu będziemy posługiwać się określeniem PRL w jego nieoficjalnym rozumieniu).

W niniejszym artykule zostanie omówiony sposób używania leksemów *patriota*, *patriotyzm*, *patriotyczny* i *patriotycznie* w tekstach „Trybuna Ludu” z 1985 r. Ekscerpcji (przeprowadzanej na potrzeby pracy magisterskiej autorki, na przełomie lat 1987 i 1988⁶) poddano 50 numerów dziennika, wybranych losowo – w jej wyniku uzyskano 111 użyć interesujących nas leksemów. „Trybuna Ludu” była organem prasowym Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, wydawanym w latach 1948–1990⁷ – realizowała „linię partii” ze wszystkimi tego konsekwencjami językowymi. Jej teksty należy

⁵ A ściślej – dyskursu etycznego (por. Kłosińska 2012).

⁶ Praca magisterska pt. *O rozumieniu słowa patriota i jego derywatów we współczesnej polszczyźnie ogólnej (na materiale badań ankietowych i tekstów publicystycznych)* została przygotowana pod kierunkiem dr. (obecnie prof.) Andrzeja Markowskiego na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego w 1988 r. Analiza została wykonana jednak przy użyciu innej metodologii niż ta, która jest zaproponowana w niniejszym artykule.

⁷ Zob. Szukała 2018.

uznać za teksty propagandowe, zgodnie z klasycznym rozumieniem propagandy jako „odmiany[y] perswazji publicznej, której celem jest nakłonienie jak największej liczby osób do przyjęcia postaw aprobujących daną ideologię czy doktrynę” (Pisarek (red.) 2006: 164–165). Nadrzędny cel przyświecający tekstom propagandowym realizowany jest dużej mierze dzięki rytuałowi:

Rytualność tego języka opiera się przede wszystkim na wyraźniejszym niż gdzie indziej występowaniu funkcji fatycznej. Silnym elementem motywacyjnym TP [tekstów propagandowych – K.K.] jest potrzeba wypełnienia kanału komunikacyjnego istniejącego między państwem i obywatelem, potrzeba istnienia jakiegoś tekstu w określonym miejscu. Drugim wspornikiem rytualności języka TP jest pełnienie przez ten język istotnej funkcji kontrolnej, polegającej na narzucaniu przez język i rozpoznawaniu przez analizę języka świadomości obywatela – pewną nieufność może budzić ten, kto do wyrażania choćby słusznych treści nie używa zrytualizowanego języka. (Bralczyk 2001: 25)

Jak zauważa Bralczyk, teksty propagandowe „zwykle oscylują między rytualnością, formacyjnością i nakłanianiem” (Bralczyk 2001: 25), natomiast funkcja komunikatywna jest pełniona w minimalnym stopniu, gdyż za sprawą zrytualizowania języka „kontakt językowy [między nadawcą a odbiorcą] staje się coraz bardziej skonwencjonalizowaną grą, a kanał informacyjny staje się coraz bardziej pusty, choć nadal jest zapełniony słowami” (tamże, s. 26). Jeśli chodzi o formacyjność tekstów propagandowych, to

Można sformułować następującą zależność: propaganda nastawiona na odbiorcę jako naczelną pożądaną cechę widzi funkcjonalność, czyli kształtowanie postawy tego odbiorcy; propaganda samowrotna, nastawiona na nadawcę albo na inny element zespołu nadawczego [...] ma za swoją naczelną cechę konwencjonalność. Z drugiej strony, propaganda, kreując pewien świat – inny od realnie istniejącego – kreuje także odbiorcę dla swoich tekstów. Kreuje go dwojako: zakładając jego istnienie oraz usiłując za pośrednictwem tak właśnie przedstawianej rzeczywistości sprawić, by rzeczywisty, fizyczny odbiorca tekstów stał się posiadaczem wszystkich cech owego odbiorcy idealnego. W każdym razie propaganda zaczyna być uwarunkowana tylko tym odbiorcą, którego sama wytworzyła – niezależnie od tego, czy istnieje on realnie, czy tylko idealnie. (Bralczyk, 2001: 26)

Inaczej mówiąc – kreowany przez propagandę świat może istnieć tylko wtedy, gdy istnieje odbiorca grający z nadawcą w grę konwencjami językowymi: nieoczekujący po tekstach informacyjności i przyjmujący rytuał za dowód istnienia świata. Ukształtowany w ten sposób odbiorca uprawomocnia istnienie kreowanego świata. Do uprawomocnienia tego dochodzi także za sprawą dokonującej się w tekstach propagandowych neutralizacji opozycji między „jest” a „powinno być” – świat kreowany przez język staje się światem pożądanym, a granica między nim a rzeczywistością istniejącą realnie się zaciera.

Jednym z elementów „językowej gry propagandowej” jest odwoływanie się do aksjologii wspólnotowej. Nazwy *patriotyzm* czy *patriota* stanowią

pożądane (przez nadawcę) narzędzie służące modelowaniu rzeczywistości, gdyż implikują pojęcie dobra ojczyzny. Posługiwanie się nimi w swoisty sposób sprawia zatem, że osoby, zjawiska, wydarzenia itd., którym przypisano cechę „patriotyczności”, są automatycznie klasyfikowane jako służące ojczyźnie, czyli (jeśli byśmy mieli posługiwać się prostą dychotomią) dobre. Potencjał perswazyjny leksemów dotyczących patriotyzmu jest dodatkowo wzmacniany ich nacechowaniem afektywnym: „wzniosłość patriotyzmu jest jego bardzo naturalną cechą, stąd łatwość i powszechność operowania wielką narodową symboliką” (Nowicka-Włodarczyk 1998: 16). Postaramy się zatem wskazać, w jaki sposób leksemy: *patriota*, *patriotyzm*, *patriotyczny* i *patriotycznie* były wykorzystywane do celów propagandowych w latach osiemdziesiątych XX w., a ściślej: w tekstach „Trybuny Ludu” z roku 1985. Posłużymy się analizą fasetową polegającą na wyodrębnieniu zespołów (faset, aspektów) cech przypisywanych obiektowi i scharakteryzowaniu tych cech w obrębie każdej z faset⁸ – jej celem będzie wydobycie konceptualnego wariantu znaczenia odpowiadających im słów. Konceptualnego – bo uzyskanego na podstawie analizy tekstów występujących w obrębie jednego dyskursu, tworzonych przez jednego nadawcę; wariantu – bo nie jest to znaczenie odrębne wobec standardowego, lecz stanowiące jego profil⁹.

I tak, na podstawie analizy łączliwości leksemów *patriota*, *patriotyzm*, *patriotyczny* i *patriotycznie* oraz oglądu ich referencji, a także niezdanowego kontekstu językowego i wiedzy o świecie wyróżniliśmy sześć faset (aspektów¹⁰) pojęcia ‘patriotyzm’ rozumianego jako postawa człowieka (obywatela, członka narodu) wobec swojej ojczyzny (swojego państwa):

1. Subiekt postawy.
2. Przynależność („afiliacja”) subiekta.
3. Intensywność i wymiar postawy.
4. Wartości związane z postawą.
5. Działalność subiekta.
6. Sposób przejawiania się postawy.

⁸ Zob. Bartmiński 1990; Bartmiński, Niebrzegowska 1998; Wierzbicka 1985.

⁹ O pojęciu profilowania zob. Bartmiński 1990; Bartmiński, Niebrzegowska 1998.

¹⁰ W dalszej części tekstu terminy *aspekt* i *faset* będą używane wymiennie – zgodnie z ugruntowaną tradycją: „Kluczową pozycję w naszym systemie pojęciowym zajmuje pojęcie aspektu, podkategorii, fasety. Te trzy terminy, używane często zamiennie, znaczą mniej więcej to samo” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 215).

Faseta 1 – Subiekt postawy

Do odpowiedzi na pytanie „Kto jest patriotą?” (a właściwie: „Kogo nadawca uznaje za patriotę?”) zbliżyć nas może przede wszystkim analiza tych użyczeń rzeczownika *patriota*, w których odnosi się on do konkretnych obiektów – występuje bądź w użyciach referentnych z referencją szczegółową określoną, bądź w użyciach predykatywnych:

- (1) Odszedł Konstantin Ustinowicz Czernienko – wybitny działacz partyjny i państwowy, **patriota** i internacjonalista, konsekwentny bojownik o zwycięstwo ideałów komunizmu i pokoju na świecie. [60, 1¹¹]
- (2) Urodził się w Poznaniu w 1894 roku, jako syn **patrioty** i działacza, Antoniego Fiedlera – znanego drukarza i wydawcy. [57, 5]
- (3) Tadeusz Hołuj był członkiem [Międzynarodowego Komitetu Oświęcimskiego – K.K.] o silnym charakterze, komunistą, gorącym **patriotą**. [253, 5]

Do tej grupy należy też zaliczyć użycie (jednostkowe w analizowanym materiale), w którym nadawca komunikuje (w tym wypadku – za pomocą implikatury konwersacyjnej), kto nie jest patriotą:

- (4) Żyjemy w zadziwiających czasach, kiedy kolejka na męczenników [sic!] sięga od Wisły aż po Sekwanę. Aureolę przybrać pragną i Lech Wałęsa, i komik Blumsztajn. Aspiruje do niej ksiądz Marek i od dawna, z całym cynizmem proboszcz Jankowski. Łamią prawa ojczystego kraju i mienia się być **patriotami**. [50, 5]

W powyższych przykładach jako patriotów wskazuje się konkretne osoby, wymienione z imienia i nazwiska (lub też odmawia się bycia patriotami konkretnym osobom) – jest to pierwsza podkategoria wyróżniona w obrębie fasety „Subiekt postawy” (można ją nazwać „Konkretna osoba”). Oprócz tego leksem *patriota* występuje bez referencji szczegółowej – jest wówczas użyty w liczbie mnogiej i nazywa ludzi, którzy z racji swych cech czy działań zostali uznani przez nadawcę za patriotów (o cechach tych będzie mowa w dalszej części artykułu):

- (5) Powołując się na uchwały I Kongresu PRON, uczestnicy spotkania przypomnieli, że zmiany w prawie i mechanizmach wyborczych stworzyć powinny obywatelom możliwości autentycznego wyłaniania kandydatów i wyboru swoich [sic!] przedstawicieli – ludzi rozumnie traktujących zasady demokracji, sprawdzonych w służbie społecznej **patriotów** wrażliwych moralnie. [60, 5]
- (6) W strukturach ruchu [...] mającego być płaszczyzną dialogu i porozumienia, jest miejsce dla wszystkich **patriotów** uznających normy konstytucyjne, akceptujących historyczne przemiany ustrojowe. [6, 1]

¹¹ Liczby w nawiasie oznaczają kolejno: numer „Trybuny Ludu” w roczniku 1985 oraz numer strony.

- (7) Ofiarnie walczyli z faszystowskimi najeźdźcami żołnierze związków wojskowych oraz armii i oddziałów partyzanckich Jugosławii, Polski, Czechosłowacji, **patrioci** Bułgarii, Rumunii, Albanii, Węgier, uczestnicy ruchu oporu i antyfaszystowskiego podziemia. [101, 6]

Subiektem postawy jest więc tu nie konkretna osoba, lecz osoba w jakiś sposób scharakteryzowana. Tę podkategorię („Osoba mająca jakieś cechy lub działająca w określony sposób”) tworzą też nazwy określone przydawką *patriotyczny*:

- (8) Na obecnym etapie przemian rewolucyjnych, społeczna polityka LDPA polega m.in. na jednoczeniu wszystkich sił narodowych i demokratycznych, jak robotnicy, chłopci, rzemieślnicy, inteligencja, kupcy, burżuazja narodowa, naukowcy i kler, **patriotyczni przywódcy** plemion i koczowników, wszystkich tych, którzy są szczerze oddani sprawie rewolucyjnych przemian. [113, 6]

Subiektem postawy patriotycznej jest, co oczywiste, człowiek – na dwie pierwsze podkategorie składały się użycia, w których mowa jest o konkretnych osobach bądź o ludziach mających jakieś cechy, w dwóch kolejnych są to ludzie postrzegani jako grupa (podkategoria „Grupa ludzi” – przykłady [9] i [10]) oraz ludzie należący do jakiejś organizacji czy instytucji („Organizacje, instytucje” – [11], [12]):

- (9) Oceniając negatywnie [...] koncepcje polityczne zachowawczych kół emigracyjnych i krajowych, a także działalność kierownictwa Armii Krajowej, [...] nie można nie widzieć **patriotyzmu podstawowej masy żołnierzy** [sic!] AK. [300, 4]
- (10) W konsekwencji zbiorowego wysiłku **patriotycznych rzesz** swego **ludu**, wcielających w życie najbardziej postępowe idee ludzkości, stała się Polska Ludowa ukoronowaniem całego procesu historycznego, państwem nowoczesnym, dążącym do coraz pełniejszej realizacji sprawiedliwości społecznej i otoczonej przyjacielami, jak nigdy uprzednio w przeszłości naszego narodu. [169, 2]
- (11) [...] jest marksistowsko-leninowską **partią patriotyczną** i internacjonalistyczną. [72, 7]
- (12) Zastrzelono przywódcę organizacji walczącej o niepodległość Nowej Kaledonii. Reprezentanci **organizacji patriotycznej** przez niego kierowanej twierdzą, że [...] [19, 4]

Przymiotnik *patriotyczny* wchodzi w analizowanym materiale w połączenia z rzeczownikami nazywającymi grupy ludzi rozumiane abstrakcyjnie (a przez to też bardzo ogólnie): *wspólnota*, a przede wszystkim *siły*. Wyrażenie *patriotyczne siły* pojawia się w tekstach propagandowych z okresu PRL na tyle często i w tak rozmytym znaczeniu, że należy je uznać za frazeologizm stylowy¹²:

¹² „Możemy mówić o frazeologizmie stylowym wówczas, gdy dany wyraz pociąga za sobą – zarówno w procesie nadawania, jak i w procesie odbierania tekstów (mam tu na myśli zjawisko przewidywalności) – inny wyraz, funkcjonalnie nieobligatoryjny, tzn. taki, który

- (13) Z przekonania o żywotnej konieczności zjednoczenia wszystkich **patriotycznych sił** w ruchu na rzecz odrodzenia socjalistycznej Rzeczypospolitej zrodziła się idea PRON. [84, 1]
- (14) [...] polityka zagraniczna PRL będzie stanowić w 1985 roku jedną z najważniejszych płaszczyzn porozumienia i jednoczenia wszystkich **patriotycznych** i konstruktywnych **sił** naszego narodu, przyczyni się do stworzenia koniecznych przesłanek do osiągnięcia socjalistycznych celów naszego państwa w stosunkach ze światem. [57, 1]

Przywołane tu użycia tworzą kolejną – ostatnią już – podkategorię w obrębie pierwszej fasety: „Ludzie pojmowani abstrakcyjnie”.

Faseta 2 – Afiliacja subiekta

Pojęcie patriotyzmu, jako postawy postawa człowieka wobec ojczyzny, wpisane jest w ramę semantyczną¹³ obejmującą pojęcie ojczyzny właśnie. A zatem jedną z kategorii cech aktualizowanych w znaczeniu leksemów odpowiadających temu pojęciu (nie tylko nazwie postawy: *patriotyzm*, lecz także jej nosiciela: *patriota*) jest ta, która wskazuje na to, czym się jest patriota. W analizowanym materiale w obrębie tej fasety odnajdujemy dwie podgrupy, wyodrębnione na podstawie łączliwości rzeczowników *patriota* i *patriotyzm* z przydawkami: „Konkretne państwo” (*polski patriota / polscy patrioci, współczesny polski patriotyzm, patrioci Bułgarii, Rumunii, Albanii, Węgier*) oraz „Państwo o konkretnym (socjalistycznym / komunistycznym¹⁴) ustroju” (*patrioci swojej socjalistycznej ojczyzny*).

Faseta 3 – Intensywność i wymiar postawy

Określenia rzeczowników *patriota* i *patriotyzm* (a także – w jednym wypadku – wyraz, w stosunku do którego *patriota* jest przydawką dopełniaczową) wskazują na to, jak silny może być patriotyzm oraz w jaki sposób postawa ta jest parametryzowana, czyli jaki wymiar się jej przypisuje. I tak,

może być albo pominięty bez szkody dla informacyjności tekstu, albo zastąpiony przez inny, przy czym to współwystępowanie jest umotywowane tylko tym, że w innych tekstach danego typu te właśnie wyrazy dostatecznie często współwystępowały” (Bralczyk 2001: 51). O frazeologizmach stylowych też w: Kłosińska 2019.

¹³ Rozumianą jako „ustrukturyzowany fragment wiedzy konieczny do zrozumienia jakiegoś słowa bądź zespołu powiązanych ze sobą słów” (Evans 2007: 122).

¹⁴ Nazw: *socjalizm, komunizm* oraz odpowiadających im przymiotników używam wymiennie, w znaczeniu ogólnym, w dużej mierze ukształtowanym przez język propagandy PRL. Odnoszą się one do ustroju wprowadzonego w Polsce w wyniku postanowień konferencji teherańskiej i konferencji jałtańskiej.

patriotyzm jest charakteryzowany przede wszystkim za pomocą metafor ognia (*żarliwość wielkiego patrioty, żarliwy patriota, płomienny patriota*) i gorąca (*gorący patriotyzm*), a jego „rozmiar” „mierzony jest” w głąb (*głęboki patriotyzm*). Oprócz tego pojawia się – jednorazowo – przydawka *zaangażowany* (*zaangażowany patriotyzm*). Zarówno metaforyka ognia i gorąca, jak i parametryzacja „w głąb” standardowo (niemal systemowo) służą do opisu intensywności uczuć (por. *gorące uczucie, płomienny romans* itd.) i wskazują na bardzo silne przeżywanie tych uczuć, oddanie się ich obiektowi z wielkim zaangażowaniem (por. *żarliwy katolik, głęboka wiara* itd.). W taki też sposób postrzega się w analizowanym materiale patriotyzm, o czym niekiedy mówi się wprost:

- (15) Młodzi przyjaciele z Polski i NRD! Sprostacie wyzwaniom współczesności, jeśli wyciągniecie niezbędne wnioski z doświadczeń naszych narodów, będziecie utożsamiali się z socjalizmem w płaszczyźnie nie tylko racjonalnej, ale i emocjonalnej, łączyci wrażliwość i zapał z rozwagą, a żarliwy wasz **patriotyzm** splatać się będzie ze szczerym internacjonalizmem. [157, 2]

Faseta 4 – Wartości związane z postawą

Niezależnie od tego, w jakim dyskursie i w jakiej epoce są używane leksemy *patriotyzm* czy *patriota*, zawierają one pewien ładunek aksjologiczny, oczywiście pozytywny (z naszego punktu widzenia niemożliwe jest np. posłużenie się tymi rzeczownikami do opisu działań żołnierzy Wehrmachtu lub funkcjonariuszy innych służb III Rzeszy w czasie II wojny światowej, choćby oni sami uważali się za patriotów służących swojej ojczyźnie)¹⁵. Patriotyzm należy do kręgu tych wartości, które nakierowane są na wspólnotę – ich status aksjologiczny jest niejako pochodną ważności obiektu postawy: ojczyzny czy narodu. W tekstach propagandowych z czasów PRL patriotyzm jest włączany także w krąg wartości etycznych – analizowane leksemy pojawiają się w kontekście słów odnoszących się do moralności, odpowiedzialności i szacunku, tworząc wraz z nimi konstrukcje nadrzędno-podrzędne oraz współrzędne, por.

¹⁵ Współcześnie patriotyzm bywa (w niektórych dyskursach) utożsamiany z nacjonalizmem (por. Kłosińska, Rusinek 2019: 167–174) i wówczas wyrazy należące do jego pola semantycznego zaczynają być używane z odwrotnym znakiem wartości i z wyraźną ironią (por. *Patrioci znów wywołali rozróbę*). Istnieją także użycia, które w ogóle nie niosą wartościowania (w tym wypadku – ani pozytywnego, ani negatywnego) – są to sfraczeologizowane konstrukcje typu *odzież patriotyczna, pościel patriotyczna* oznaczające odzież, pościel itd. z nadrukami o treści związanej z ważnymi wydarzeniami historycznymi (na ogół zresztą takimi, w których Polacy bardzo ucierpieli: powstanie warszawskie, zbrodnia katyńska itd.). Pojawiły się one (zarówno nazwy, jak i desygnaty) w pierwszej dekadzie XXI w.

- (16) [...] wydarzenia te stanowią fundament racji politycznych, **patriotycznych i moralnych**, krzewionej przez TPPR idei rozwijania i umacniania przyjaźni, sojuszu i współpracy z Krajem Rad. [84, 2]
- (17) Udział w wyborach stanowi **moralną i obywatelską powinność** – minimum wobec ojczyzny, podstawowy przejaw **patriotyzmu**. [206, 4]
- (18) Ludzi porozumienia i socjalistycznej odnowy, **patriotycznej odpowiedzialności** i społecznej służby, członków partii, stronnictw sojuszniczych i bezpartyjnych. [131, 3]

Faseta 5 – Działalność subiekta

Analizowany materiał dostarcza wiedzy o tym, jakie działania dla ojczyzny podejmuje patriota, a właściwie: podejmowanie jakich działań nadawca uważa za przejaw patriotyzmu. A zatem pojęcie abstrakcyjne, jakim jest postawa, jest wypełniane konkretami, zyskuje odniesienie do określonych działań i zachowań.

Można tu wyróżnić trzy typy użyc, które w naszym opisie będą tworzyły trzy podkategorie. Pierwszą tworzą takie teksty, w których patriocie przypisuje się służenie ojczyźnie (podkategoria „Służba ojczyźnie – ogólnie”), pracę na jej rzecz, troskę o nią czy nawet poświęcenie się dla niej. Wówczas rzeczowniki *patriotyzm*, *patriota* występują w połączeniach (w różnych konfiguracjach składniowych) z wyrazami i konstrukcjami odnoszącymi się do działania dla ojczyzny (*działacz*, *praca*, *służba krajowi*, *społeczna służba*, *zaangażowanie*, *społeczna postawa*, *ofiarność*, *poświęcić życie krajowi*), a przymiotnik *patriotyczny* wchodzi w relację współrzędną z *obywatelskim*. W takich użyciach działalność subiekta nie jest scharakteryzowana szczegółowo – interesujące nas leksemy są użyte w sposób szablonowy, bardziej z konieczności wypełnienia rytuału niż ze względu na informacyjność tekstu, por.:

- (19) Pragnę pokłonić się wam, drogie, szanowne towarzyszkki walki i pracy za wasz **czyn patriotyczny**, ofiarność i wytrwałość. [57, 2]
- (20) Wojciech Jaruzelski jest **patriotą**, który **poświęcił swoje życie w służbie krajowi**, zarówno jako żołnierz, jak i jako polityk. [169, 7]
- (21) Ci wybitni uczeni [...] nie podkreślali swojej przynależności do inteligencji, natomiast **twórczością** swoją i **patriotyzmem** i **zaangażowaniem** utożsamiali się z Ojczyzną, jej narodem. [113, 4]
- (22) Równocześnie wyrażamy słowa najwyższego uznania pionierom władzy ludowej, mieszkańcom tej ziemi, którzy swoją **ofiarną pracą** i **patriotyzmem** co dzień ludowej ojczyźnie służą. [20, 2]

- (23) O związkach pisarza i podróżnika z ziemią poznańską, o której wolność walczył jako powstaniec wielkopolski w 1918 roku, o jego głębokim **patriotyzmie i społecznej postawie oraz gotowości działania dla Polski** mówił żegnając zmarłego prezydent Poznania Andrzeja Wituski. [60, 5]

W pozostałych dwóch typach użyć występuje silne zawężenie znaczenia – interesujące nas leksemy mają bardzo konkretne odniesienie. Patriotyzm jest wówczas rozumiany wąsko – jako popieranie ustroju socjalistycznego / komunistycznego (podkategoria 2.) lub jako walka (na ogół zbrojna) w obronie ojczyzny (podkategoria 3). W obrębie podkategorii 2. (najliczniejszej) analizowane wyrazy pojawiają się w połączeniach (mających głównie charakter współrzędny) z leksemami odnoszącymi się do internacjonalizmu (*patriota i internacjonalista / żarliwy patriotyzm i szczerzy internacjonalizm / marksistowsko-leninowski, patriotyczny i internacjonalistyczny* itp.), komunizmu (*patrioci i komuniści / komunista, gorący patriota* itd.) i socjalizmu (*patriotyczny, demokratyczny i socjalistyczny / patriotyczno-socjalistyczny* itd.), por.:

- (24) Za najwyższe wartości duchowe obywateli radzieckich partia uważała i uważa nadal przekonania marksistowsko-leninowskie, kolegalność, **patriotyzm i proletariacki internacjonalizm socjalistyczny**. [60, 2]
- (25) Druga płaszczyzna zmagania o utrwalenie i kontynuację rewolucji algierskiej obejmuje świadomość ludzką. Umiejętne kojarzenie **patriotycznych i postępowych treści islamu z wymogami orientacji socjalistycznej**, przenikanie dzieła rewolucji kulturalnej i edukacji narodowej nieprzemijającymi walorami humanistycznymi – oto cele, które przybliża, również w procesie walki, każdy dzień algierskiej teraźniejszości. [50, 6]

Niekiedy do odczytania sensu ‘związany z ustrojem socjalistycznym’ konieczna jest znajomość znaczeń wyrazów nadanych im przez nadawcę, rozumianego szeroko – jako reprezentant danego dyskursu (są to leksemy nacechowane dyskursywnie). Taką swoistą semantykę ma np. wyrażenie *historyczne przemiany ustrojowe* – w tekstach propagandowych PRL jest ono odnoszone bardzo wąsko, do socjalizmu, a zatem *patrioci akceptujący historyczne przemiany ustrojowe* to po prostu ‘osoby akceptujące ustrój komunistyczny’:

- (26) W strukturach ruchu [...] mającego być płaszczyzną dialogu i porozumienia, jest miejsce dla wszystkich **patriotów** uznających normy konstytucyjne, akceptujących historyczne przemiany ustrojowe. [6, 1]

Bywa też (co nie jest niczym niezwykłym), że czynnikiem pozwalającym zinterpretować wskazane w tekście działania jako popieranie panującej w Polsce władzy jest wiedza o świecie. W poniższych przykładach mowa o wyborach do Sejmu PRL, które – czego już się nie dowiadujemy z tekstu – były bojkotowane przez podziemną opozycję, a wraz z nią przez wielu Polaków.

Uwikłanie leksemu *patriota* w kontekst związany z przywołaną sytuacją sprawia, że odczytujemy go jako ‘osoba popierająca władzę, niepostępująca według wskazówek opozycji’:

- (27) Oceniając niedzielne wybory jako akt wyrażający polityczną wolę społeczeństwa, działanie uzewnętrzniające stan świadomości społecznej, już teraz można powiedzieć, że zwyciężyły polskie racje prezentowane w Deklaracji Wyborczej PRON. Zwyciężyły prawdy proste, a przez to przekonujące, jak choćby ta o konieczności rozwijania porozumienia narodowego – współdziałania milionów **patriotów** decydujących o efektach programu odnowy, o kształtowaniu ojczyzny silnej, rządnej i nowoczesnej. [241, 1]
- (28) Biskupi, wszyscy przecież księża, są obywatelami naszego kraju. Z tej racji spodziewamy się udziału w wyborach wszystkich polskich obywateli czujących **patriotyczną** potrzebę wpływania na bieg spraw państwowych i współkształtowania stosunków w naszym kraju oraz dróg rozwojowych Polski. [206, 4]

Do wyprofilowania pojęcia patrioty dochodzi także, co bardzo istotne, w quasi-definicjach perswazyjnych¹⁶, przez które rozumiem zdania wyjaśniające sens słów (w tym wypadku: *patriota*, *patriotyzm*) niemające jednak formuły tradycyjnej definicji (stąd „quasi-”), lecz dające się sprowadzić do postaci „*patriota / patriotyzm to...*” i – tak jak w definicjach perswazyjnych – zmieniające zakres znaczeniowy definiendum, por.:

- (29) Polska w nowych, a tak podobnych do piastowskich granicach i w nowym kształcie ustrojowym, suwerenna, mająca pewnych sprzymierzeńców, aktywna w walce o pokój, Polska, która dzięki trafnej myśli lewicy wyciągnęła właściwe wnioski z gorzkich doświadczeń przeszłości – to nie tylko jedyna realna Polska naszych czasów. To również wartość, o którą trzeba wspólnie dbać. Wyznacza to kształt współczesnego polskiego **patriotyzmu** pojmowanego tak, jak to wyraża przymiotnik w nazwie PRON¹⁷. [19, 3]
- (30) Wierna służba socjalistycznej ojczyźnie jest podstawową powinnością Polaka, twórczym wyrazem jego **patriotyzmu**. [107, 1]

Jak widać, nadawca na wiele sposobów przypisuje patriotcie opowiadanie się za ustrojem socjalistycznym – służą temu nie tylko operacje na łączliwości słów, lecz także zabiegi metajęzykowe polegające na manipulowaniu znaczeniem,

¹⁶ Zob. Kublikowski 2012; Pietrzak 2015. Należy tu zaznaczyć, że termin „quasi-definicja perswazyjna” w rozumieniu Stevenson ma inne odniesienie: „[...] posługując się *quasi*-definicją perswazyjną, możemy, poprzez zmianę treści pojęciowej, zmienić znaczenie emotywnie definiowanego terminu” (Pietrzak 2015: 58).

¹⁷ PRON – Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego – „fasadowa organizacja utworzona w lipcu 1982 r. przez działaczy PZPR, ZSL i SD oraz prorządowych organizacji katolickich, zastąpiła Front Jedności Narodu. Działalność PRON miała być dowodem rzekomego masowego poparcia społeczeństwa dla władz. Organizacja przestała istnieć w listopadzie 1989 r.” (13GRUDNIA1981.PL <<https://13grudnia81.pl/sw/opor-spoeczny/sownik-pojec/6681,Patriotyczny-Ruch-Odrodzenia-Narodowego-PRON.html>>, dostęp: 8 IV 2020 r.).

na dostarczaniu odbiorcy pożądanego przez nadawcę sposobu rozumienia słowa, a także (wskazana w fascie 1) denotacja. Różnorodność środków służących utworzeniu określonego wariantu znaczeniowego, a także duża liczba użyć, w których aktualizuje się ten wariant (stanowią one ok. 65% całego korpusu) – wszystko to każe uznać cechę ‘opowiadanie się za ustrojem socjalistycznym’ za najsilniejszą spośród wszystkich przypisywanych patriotcie przez nadawcę. Manipulowanie pojęciem patriotyzmu prowadzące do utożsamiania go z popieraniem panującego w Polsce ustroju (obecne zresztą przez cały okres PRL) służyło, rzecz jasna, wytworzeniu przekonania, że jest on jedynym możliwym porządkiem politycznym. Im słabsze było to przekonanie w społeczeństwie (a w analizowanym okresie, przypomnijmy: w 1985 r., było już bardzo słabe, skoro po czterech latach Polacy opowiedzieli się za zmianą systemu), tym silniejsze stosowano zabiegi językowo-retoryczne mające kreować alternatywną rzeczywistość propagandową.

Za typową realizację wariantu znaczeniowego aktualizującego się w ostatniej, trzeciej podkategorii wyodrębnionej z fasety „Działalność subiekta”: „Walka w obronie ojczyzny” należy uznać łączenie leksemu *patriota* z czasownikiem *polec* (*patrioci polegli w obronie ojczyzny*). W analizowanych tekstach znajdujemy także wyrażenie *patriotyczny zryw* standardowo nazywający powstanie zbrojne. Utożsamianie patriotyzmu ze zbrojną walką o ojczyznę ma długą tradycję i nie jest uwarunkowane dyskursywnie. Tu jednak często dochodzi do łączenia treści związanych z walką o ojczyznę z tymi, które odnoszą się do popierania ustroju komunistycznego:

- (31) Dawni kolonialisci i imperialisci nie pogodzili się z ludowym kształtem Angoli. Czynią wszystko, aby wzniecić kontrrewolucję. Mamy wśród naszych Brygad dziesiątki ofiar – **patriotów** poległych w obronie ojczyzny. [32, 2]

Mamy z tym do czynienia także wówczas, gdy w tekście pojawia się szablonowe połączenie współrzędne *patriotyczno-obronny* lub *patriotyczny i obronny* (*wychowanie patriotyczno-obronne*, *impieza o charakterze patriotyczno-obronnym* itd.). Przymiotnik złożony *patriotyczno-obronny*, choć semantycznie łączy w sobie tylko pojęcie patriotyzmu z pojęciem obronności, to pragmatycznie (dyskursowo) wnosi element znaczenia związany z popieraniem panującego w Polsce ustroju: „Wyraża się ona [postawa patriotyczno-obronna – K.K.] w stosunku do bezpieczeństwa ludowej Ojczyzny [...]” (Szymańczak 1981: 41), „Integralną częścią wychowania patriotyczno-obronnego jest kształtowanie moralności młodzieży zgodnie z socjalistyczną ideologią” (Szymańczak 1981: 48).

Tak więc, choć na pytanie „Co patriota robi dla swojej ojczyzny?” analizowane teksty dostarczają (nie wprost) różnych odpowiedzi: służy jej, walczy

za nią, popiera jej ustrój, to w gruncie rzeczy wszystkie one sprowadzają się do tej ostatniej – patriotyzm jest tu silnie utożsamiany z uznaniem panującego w Polsce porządku politycznego za najwłaściwszy.

Faseta 6 – Sposób przejawiania się patriotyzmu

Analiza łączliwości przymiotnika *patriotyczny* dostarcza informacji także o tym, czym i jak przejawia się patriotyzm. Wyodrębnimy tu przede wszystkim wyrażenie *postawa patriotyczna*, które nadaje patriotyzmowi status – co oczywiste – postawy. Dalsze połączenia odnoszą się do poszczególnych komponentów postawy: poznawczego, afektywnego i behawioralnego¹⁸ (którym w naszym opisie będą odpowiadać trzy podkategorie). I tak, aspekt poznawczy (podkategoria 1) postawy wysuwa się na pierwszy plan wówczas, gdy mowa o działaniach intelektualnych i ich skutkach mentalnych: *patriotyczne myślenie*, *wychowanie patriotyczne / patriotyczne wychowanie*, *patriotyczna edukacja*, *patriotyczna potrzeba (wpływanie na bieg spraw państwowych)*, *patriotyczna odpowiedzialność czy patriotyczne treści*:

- (32) Znaczącym krokiem w tym kierunku [w kierunku „umacniania ludowładztwa” – K.K.] jest przyjęty w nowej ordynacji wyborczej tryb wysuwania i zatwierdzania kandydatów na posłów. Ludzi porozumienia i socjalistycznej odnowy, **patriotycznej odpowiedzialności** i społecznej służby, członków partii, stronnictw sojuszniczych i bezpartyjnych. [131, 3]

Afektywny charakter postawy (podkategoria 2) ujawnia się w połączeniu *patriotyczne wzruszenia* oraz, częściowo, w wyrażeniach *patriotyczny klimat* i *patriotyczna atmosfera (domu rodzinnego)* – te ostatnie odnoszą się także do działań intelektualnych (rozmowy, przekazywanie opinii, poglądów) oraz – w pewnym zakresie – zachowań (np. wypełnianie rytuałów):

- (33) **Patriotyczna atmosfera** domu rodzinnego, pielęgnująca tradycje powstańcze oraz miasta przesyconego w owym czasie ideami wolnościowymi rozbudzała w nim zainteresowanie dziejami ojczystymi. [206, 2]

Na zachowania w sensie behawioralnym (podkategoria 3) wskazują połączenia odnoszące się do podejmowania pewnych działań, w tym – bardzo konkretnie – do organizowania wydarzeń. Oprócz wskazanych powyżej wyrażen *patriotyczna atmosfera*, *patriotyczny klimat* mamy tu takie użycia, jak: *patriotyczna manifestacja*, *patriotyczny (lipcowy) festyn*, *patriotyczny zryw* (‘powstanie zbrojne’), *patriotyczna inicjatywa*, *czyn patriotyczny*:

- (34) Z okazji 575 rocznicy bitwy pod Grunwaldem odbyła się 14 bm. na polach bitwy **patriotyczna manifestacja** młodzieży. [163, 1]

¹⁸ Zob. Nowak 1973.

Konceptualny wariant znaczenia

Wyróżnione w trakcie analizy aspekty pojęcia ‘patriotyzm’ wraz z jakościową charakterystyką w obrębie każdej z faset tworzą jego profil, czyli obraz zorientowany podmiotowo – ujęty z perspektywy nadawcy, jakim jest twórca tekstów propagandowych lat osiemdziesiątych XX w. Profil to

nie tyle wariant znaczenia, co raczej wariant wyobrażenia przedmiotu hasłowego, ukształtowany poprzez dobór faset, ich uporządkowanie według reguł implikacji, ich wypełnienie treścią stosownie do przyjętej wiedzy o świecie, zarazem wariant kreowany przez jakiś czynnik dominujący, dominantę. (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 217)

I tak, wariantem konceptualnym znaczenia leksemu *patriota*, uwzględniającym punkt widzenia propagandy państwowej PRL – w świetle opisanych powyżej danych – byłaby następująca wiązka znaczeń: ‘osoba (mogąca stanowić element wspólnoty), która głęboko i z zaangażowaniem odczuwa moralną powinność wobec ojczyzny i działa dla niej: popieraniem ustroju socjalistycznego (komunistycznego), walką o wolność i pracą, a jej postawa przejawia się w zachowaniu, myśleniu, działaniu i emocjach’.

Czynnikiem determinującym semantykę analizowanych leksemów w tekstach „Trybuny Ludu” jest hierarchia funkcji tych tekstów: konieczność wypełniania rytuału oraz perswazja przy nikłej informacyjności. Jak to wielokrotnie było podkreślane, wyrażenia zawierające interesujące nas leksemy mają na ogół charakter szablonowy – wówczas ich znaczenie jest bardzo rozmyte (wręcz puste), a wypowiedź nie służy celom komunikacyjnym, lecz jedynie wypełnia rytuał (co widać szczególnie we wspomnieniach pośmiertnych – zob. przykłady [1], [2], [3]). Jako *patriotyczne* określa się zatem nie to, czemu w rzeczywistości można przypisać taką cechę, lecz to, co nadawca w ten sposób nazwie (neutralizuje się opozycja między „jest” a „powinno być”). Arbitralność nazewnictwa wprzęgnięta w rytuał, który pozbawia słowa ich znaczeń, sprawia, że wyrazy odnoszące się do patriotyzmu stanowią swego rodzaju modulator aksjologiczny – ich użycie narzuca wartościowanie i sposób rozumienia leksemów znajdujących się w ich otoczeniu oraz obiektów, do których się odnoszą.

Wykaz skrótów

- SJPD – *Słownik języka polskiego*. Red. W. Doroszewski. T. 1–11. Warszawa 1958–1969.
Online: www.sjp.pwn.pl/doroszewski.
- SL – S. B. Linde: *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa 1807–1814.
- SW – J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki: *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa 1900–1927.

- WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego PAN*. Red. P. Źmigrodzki. 2007 – dostęp: 5 IV 2020.
- WSJP PWN – *Wielki słownik języka polskiego ze słownikiem wyrazów bliskoznacznych PWN* (wersja elektroniczna). 2018.

Literatura

- 13GRUDNIA81.PL Portal edukacyjny Instytutu Pamięci Narodowej, <<https://13grudnia81.pl/>>, dostęp: 7 IV 2020.
- Bartmiński J. (1990): *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*. [W:] *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński. Lublin, s. 109–128.
- Bartmiński J., Niebrzegowska S. (1998): *Profile a podmiotowa interpretacja świata*. [W:] *Profilowanie w języku i w tekście*. Red. J. Bartmiński, R. Tokarski. Lublin, s. 211–224.
- Bartmiński J., Tokarski R. (1993): *Definicja semantyczna: czego i dla kogo?* [W:] *O definicjach i definiowaniu*. Red. J. Bartmiński, R. Tokarski. Lublin, s. 47–61.
- Bralczyk J. (2001): *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych*. Warszawa.
- Evans V. (2007): *Leksykon językoznawstwa kognitywnego*. Przeł. M. Buchta i in. Kraków.
- Karolak I. (1993): *Patriotyzm*. [W:] *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne I*. Red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska. Lublin, s. 157–176.
- Kłosińska K. (2012): *Etyczny i pragmatyczny. Polskie dyskursy polityczne po 1989 roku*. Warszawa.
- Kłosińska K. (2019): *Potencjał perswazyjny tzw. pasków*. [W:] *Perswazja językowa w różnych dyskursach*. T. 3. Red. Ź. Śladkiewicz, A. Klimkiewicz, M. Noińska. Gdańsk, s. 149–160.
- Kłosińska K., Rusinek M. (2019): *Dobra zmiana, czyli jak się rządzi światem za pomocą słów*. Kraków.
- Kublikowski R. (2012): *Definicja perswazyjna – niemanipulacyjna czy manipulacyjna?*. „Przełęcz Filozoficzny – Nowa Seria”. R. 21, nr 3, s. 273–282.
- Marody M. (1976): *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy. Analiza metodologiczna zasad doboru wskaźników w badaniach nad postawami*. Warszawa.
- Marzęcki R., Stach Ł. (2014): *Fakt czy artefakt? Patriotyzm w życiu młodego pokolenia Polaków*. „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica XIII”, s. 245–262.
- Nowak S. (1973): *Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych*. [W:] *Teorie postaw*. Red. S. Nowak. Warszawa, s. 17–88.
- Nowicka-Włodarczyk E. (1998): *Trudne dyskusje o patriotyzmie*. [W:] *Patriotyzm. Tożsamość narodowa. Poczucie narodowe*. Red. E. Nowicka-Włodarczyk. Kraków, s. 9–17.
- Pietrzak M. (2015): *Pojęcia definicji i quasi-definicji perswazyjnej*. „Ruch Filozoficzny” nr 3, s. 53–68.
- Pisarek W. (red.) (2006): *Słownik terminologii medialnej*. Kraków.
- Skarżyńska K. (1998): *Różne oblicza i funkcje patriotyzmu*. [W:] *Patriotyzm. Tożsamość narodowa. Poczucie narodowe*. Red. E. Nowicka-Włodarczyk. Kraków, s. 33–52.
- Szukała P. (2018): *70 lat temu ukazał się pierwszy numer „Trybuny Ludu”*. „Dzieje.pl Portal Historyczny”, 17.12.2018, dostęp: 7 IV 2020.
- Szymańczak Z. (1981): *Wychowanie patriotyczno-obronne w systemie wychowawczym szkoły podstawowej*. „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia z Nauk Społecznych” z. 5, s. 41–52.
- Wierzbicka A. (1985): *Lexicography and conceptual analysis*. Ann Arbor.